

De Schendeliana: over boeken, vriendschap en schrijven

CORINNA VAN SCHENDEL

Wanneer men na een scheiding van vele jaren zijn boeken terugontvangt is het huis niet groot genoeg om ieder een behoorlijke plaats te geven, er zijn geen tafels genoeg om hier het een neder te leggen en straks in te zien, daar het ander om het terstond te openen. Het is louter vriendschap, die men voor alle voelt.

Aldus de schrijver Arthur van Schendel (1874-1946) in de bundel *Bij het uitpakken van de boeken* (Naarden, In den Toren, 1940). Wie was deze boekenvriend en vanwaar dat uitpakken van boeken?

Bij de Van Schendels was een leven zonder boeken ondenkbaar. Boeken waren vrienden, die gewaardeerd werden vanwege inhoud en uiterlijk. De schrijver – mijn grootvader, hierna als ‘AvS’ aangeduid – schreef zelf boeken en kreeg ze van bevriende schrijvers als Jan Greshoff, A. Roland Holst, E. du Perron en Menno ter Braak. Naast literaire werken waren er natuurlijk ook studieboeken, reisgidsen, kinderboeken en zo meer. Omdat AvS met zijn gezin op veel plaatsen gewoond heeft – Londen, Wales, Amsterdam, Ede, Domburg, Alassio, Florence, Sestri Levante, Parijs en Amsterdam – betekende dat herhaaldelijk boeken inpakken, op zolders of in kelders opslaan en soms pas na lange tijd op een volgend adres weer uitpakken.

Zo kwamen uiteindelijk na het overlijden van AvS in 1946 kisten vol boeken van Sestri naar Nederland, die bij mijn groot-

moeder, tante en vader in de boekenkast terechtkwamen. Verder waren er dozen en koffers vol papieren en andere zaken. Er zaten handschriften en typoscripten van AvS bij, die in 1956 vrijwel allemaal aan het Letterkundig Museum zijn geschonken. Later trof mijn tante Kennie echter nog zoveel andere documenten aan, dat ze een 'Arthur van Schendel-archief' vormde over leven en werk van de schrijver. Ook dat is inmiddels voor een groot deel aan het Letterkundig Museum overgedragen.

Toen het moment aanbrak dat Kennie's inboedel moest worden opgeruimd en vervolgens die van onze ouders, kwamen er opnieuw veel boeken en papieren tevoorschijn. Mijn broer Arthur en ik stelden met verbazing vast dat de Van Schendels weinig hadden weggegooid, ondanks alle verhuizingen. Wat bewoog hen zo veel te bewaren? Bleven brieven en briefkaartjes behouden omdat dierbare contacten en vriendschappen door het wonen in het buitenland grote betekenis hadden? Of kwam het er niet van op te ruimen door gebrek aan tijd en energie? Als papierarcheologen diepten we laag na laag op uit laden en kisten. We raakten geboeid door het vaak aandoenlijke materiaal en besloten in de beste familietraditie niets weg te doen, maar eerst vast te stellen wat er allemaal was. Zo ontstond een 'Familiearchief' over het gezin Van Schendel, dat inmiddels is geïnventariseerd. Naast boeken met opdrachten, schoolschriften en -rapporten, krantenknipsels, tijdschriften, foto's, kinderteekeningen en andere zaken die met de familie te maken hebben, bevat het zo'n drieduizend brieven. Omdat men zich regelmatig op verschillende plaatsen bevond, was er vaak reden tot schrijven. De brieven laten zich lezen als 'gestolde gesprekken' van de gezinsleden met elkaar en van anderen met de Van Schendels. Het moge duidelijk zijn: deze collectie 'Schendeliana' ontstond niet door actief te verzamelen, maar door het blijven volgen van het adagium 'een Van Schendel gooit nooit iets weg'. Uit de Schendeliana krijgt men een beeld van het leven van de schrijver Arthur van Schendel en zijn gezin tussen 1900 en 1946, en tevens een tijdsbeeld dat niet alleen voor de familie maar ook voor anderen interessant kan zijn (afb. 1).

1 Het gezin Van Schendel, Ascona 1927. V.l.n.r.: Carla Plug (1925), Bartje Plug-van Schendel (1901-1990), Annie van Schendel-de Boers (1885-1976), Arthur van Schendel (1874-1946), Arthur (Sjeu) van Schendel (1910-1979), Corinna (Kennie) van Schendel (1909-1985). Foto: Carel Plug (1894-1978).

1874-1895: Jeugd

Arthur van Schendel is in 1874 in Nederlands-Indië geboren als jongste kind van een officier in het Nederlandsch-Indisch Leger. In 1879 komt hij met zijn ouders naar Haarlem, waar zijn vader in 1880 overlijdt. Zijn moeder, die niet met geld kan omgaan, verhuist voortdurend. Na een ordelijk en welvend bestaan leven ze ineens van de hak op de tak. Omdat er geen schoolgeld betaald wordt, zit hij vaak maar kort op school. Men zou hem dan ook autodidact kunnen noemen. In 1891 zit hij enige tijd op de Toneelschool, verkeert in artistieke kringen en begint te schrijven.

Over Van Schendels jeugd en het begin van zijn schrijverschap zou vrijwel niets bekend zijn, als hij er niet zelf over geschreven had. In 1942-1943 schreef hij zijn jeugdherinneringen op voor zijn jongste dochter Corinna (Kennie) en zoon Arthur (Sjeu). Die tekst was niet voor publicatie bestemd. AvS was afkerig van belangstelling voor zijn persoon. Hij vond dat het werk van een schrijver belangrijker is dan diens leven, gaf nooit een interview en rekende de jeugdherinneringen uitdrukkelijk niet tot zijn literaire werk.

In het aangrijpende verhaal staat over de begrafenis van zijn vader:

Door een spleet van de jalouzie zag ik de begrafenis. De zwarte koets stond bij het kaal plantsoen, er waren soldaten te voet en te paard, eromheen, erachter. Daar mijn vader ridder in de Willemsorde was moesten de slippendragers eveneens ridders zijn, een rang hoger, en een van dezen was een officier met één arm. Er waren muzikanten met kolbakken, de kapel uit Leiden. Er werd geschoten, ik zag het vuur bij de koetsier. En toen die koets langzaam reed hoorde ik de *marche funèbre*, voor het eerst.

Over het daarop volgende wisselvallige leven met zijn moeder vermeldt hij wat verderop:

Goed, zei ze, we zullen eerlijk delen, hier heb je tien gulden en we moeten maar ieder voor zich zien hoe we de komende drie maanden doorkomen. We gingen ieder voor zich die groentewinkel uit, de toekomst zonder woning tegemoet.

Vanaf zijn tiende jaar leeft hij in de verbeelding en hoort hij een onbekende maar vertrouwde stem, die hem verhalen vertelt.

Ook eten was er dikwijls niet. Eens is het gebeurd dat ik twee dagen niets heb gehad, ook geen brood. Dit herinner ik me alleen als feit, ik geloof niet dat ik het erg vond. Daar voelde ik ook geen reden voor, ik liep veel door en liefst buiten de stad en leefde niet in de werkelijkheid. Hoe het gebeurd was weet ik niet, dat ik nu in verbeeldingen ging, altijd van verre reizen of van wezens die veel groter of veel kleiner waren dan ik, terwijl ik altijd hoorde vertellen.

De laatste zin van de jeugdherinneringen luidt:

Toen ik achttien was verscheurde ik mijn stapel verzendschriften en ik nam mij voor mij van het begin af te oefenen in proza. Het werk was begonnen. Laat dit dus genoeg zijn als relaas van de kinder- en jongensjaren.

Ook *Fratilamur*, een verhuuld autobiografisch verhaal geschreven omstreeks 1927, is een bron voor het begin van zijn schrijverschap.

Ofschoon het spel der letteren mij niet boeide zette ik mij op een avond toen ik had geluisterd voor een blad papier. Ik wist ook niet wat ik schrijven zou, want behalve van mijn zegen, waarover ik niet hoefde te spreken, had ik niets te zeggen. Ik ging zitten en koos een pen omdat ik gehoorzaamde. Toen herkende ik die stem, nu dicht bij mij, dezelfde die ik al in mijn kindertijd had gehoord, en ik zag de ogen van hem die ik vaak ontmoet had recht voor mij. Zijn stem en zijn ogen waren zijn gehele aanwezigheid. Ieder der

woorden die ik schreef had zijn geluid, zijn blik, de kreet van een vogel, het breken van een golf, de roep van een eenzame, de toon van een harp. Het was de stem van een zeevaarder die op de zang van de fee Morgane antwoord geeft, ja, dit vooral, de diepe, klare, tedere stem van een zeeman die met vaste ogen naar de dageraad tuurt. (VW 3, p. 354).

Behalve oude familiefoto's is er uit de periode tot 1895 weinig over, wat niet verrast gezien de voortdurende verhuizingen. Er is een foto van AvS uit 1879, toen hij vijf jaar oud was (afb. 2). Ook is er een fotokopie van een brief (het origineel is in het Witsenarchief in de Koninklijke Bibliotheek) uit 1895 van moeder Van Schendel aan Willem Witsen. Deze in Indië geboren en getogen dame houdt zich 'gerecommandeerd' voor een haan van Witsen en meldt opgewekt dat de Bantammers het goed maken en de beste legsters zijn.

Een van de twee typoscripten van de jeugdherinneringen is in familiebezit, het andere is aan het Letterkundig Museum geschonken. In 1989 is *Jeugdherinneringen, een document* uitgegeven (Amsterdam, Meulenhoff) (afb. 3). Van *Fratilamur* bezitten we een fraaie, in rood leer gebonden uitgave (Maastricht/Brussel, Stols, 1928. Trajectum ad Mosam, 27).

2

1896-1907: Eerste boek, Engeland, eerste huwelijk

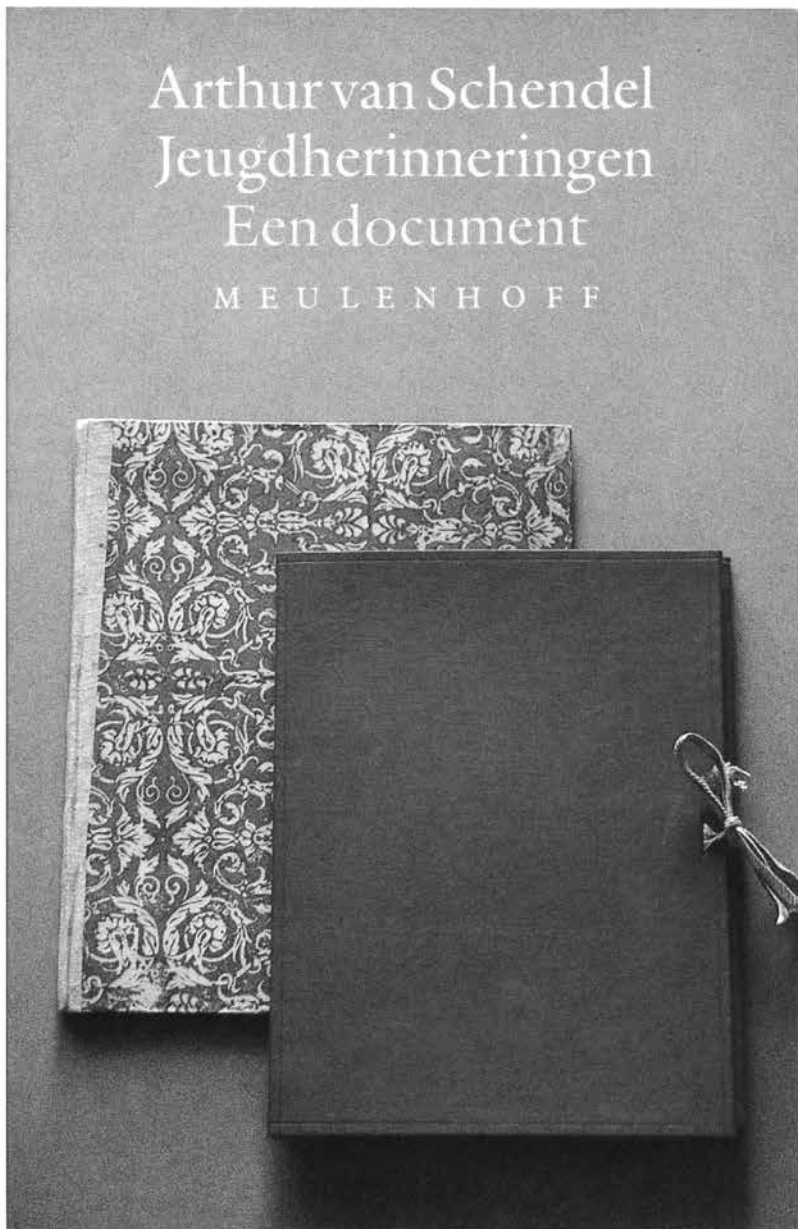
In 1896 verschijnt Van Schendels eerste roman *Drogon*, geschreven in 1894. Hij leert Willem Kloos en Willem Witsen kennen, gaat Engels studeren en wordt in 1896 'schoolmaster' op een 'grammar school' in Engeland. Daarover schreef hij in 1937 het navrante verhaal 'De grammar school' (VW 8, p. 446-50).

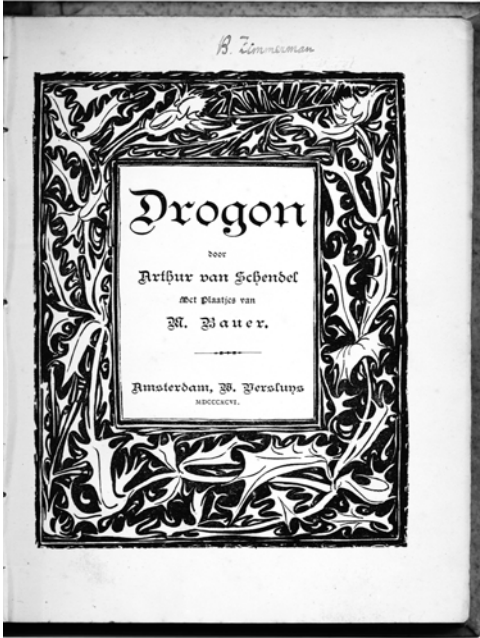
Het was een school waar de geest van Dickens' tijd nog leefde. De jongens en ik hebben er gebrek gehad zowel aan voeding als aan kennis, maar wij hebben er ook genegenheid voor elkaar gehad.

Hij trouwt met Bertha Zimmerman (1870-1905), ze wonen met hun dochtertjes Bartje (1901-1990) en Suzanna (1903-1904) in Engeland en Wales.

Arthur van Schendel
Jeugtherinneringen
Een document

MEULENHOF

4

Hij heeft nu gelegenheid te schrijven en voltooit in 1904 *Een zwerver verliefd*.

Toen hij zijn hoofd weer omwendde zag hij tegen het avondlicht een kleine gedaante die de weg afdaalde –; hij wist ineens, dat het Mevena was en beefde. (Uit: *Een zwerver verliefd*).

Dat jaar sterft hun dochtertje Suzanna in Denemarken, waarna Bertha in 1905 te Doorn overlijdt. AvS voltooit in 1907 *Een zwerver verdwaald*.

Van deze jaren is er wat meer materiaal. *Drogon* werd in 1896 fraai uitgegeven door W. Versluys, met plaatjes van Marius Bauer. Een exemplaar is, gezien de naamsvermelding ‘Bertha Zimmerman’, van voor Bertha’s huwelijk met AvS (afb. 4). Het heeft om de band een bijzonder, beschilderd perkamenten omslag, waarschijnlijk van de hand van Willem Bauer (1862-1904), de architect en broer van Marius (afb. 5-6, achterkant en voorkant). Bertha en Willem verkeerden beiden in de kring van Frederik

5 Zie kleurafb. p. 182

6 Zie kleurafb. p. 183

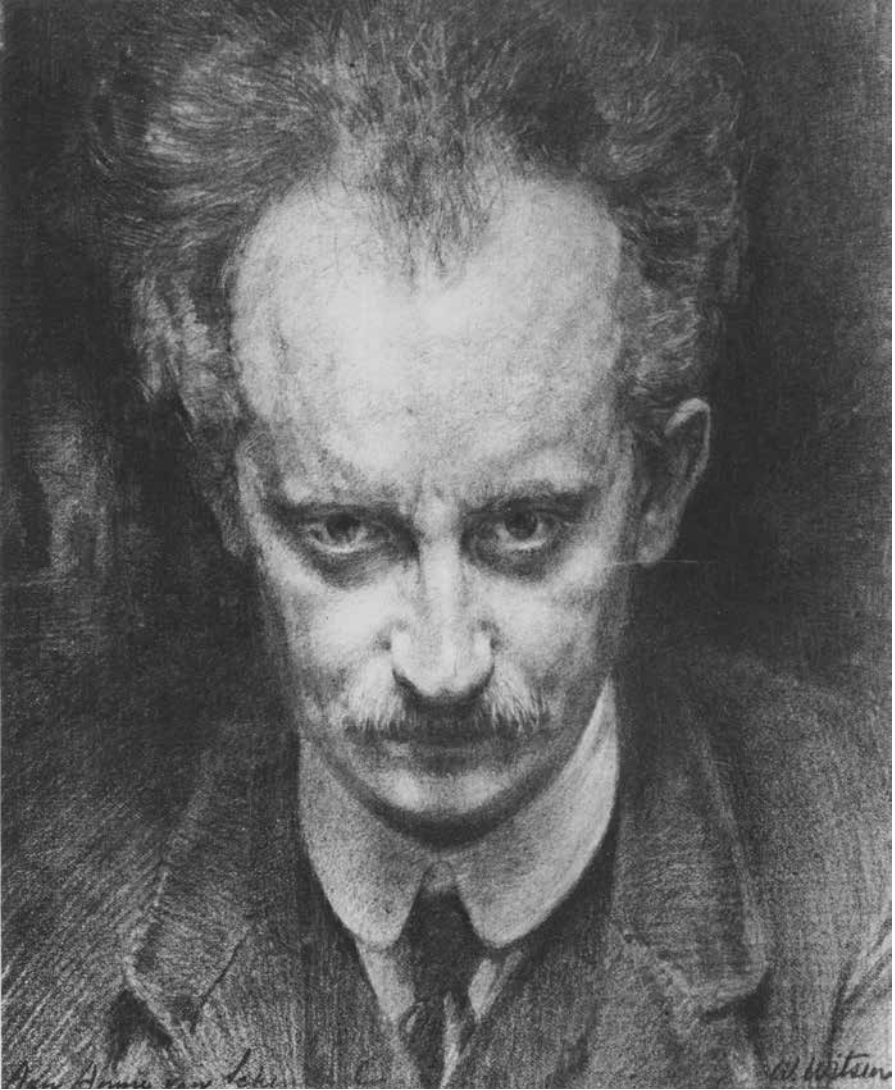
CORINNA
VAN SCHEDEL

7

8

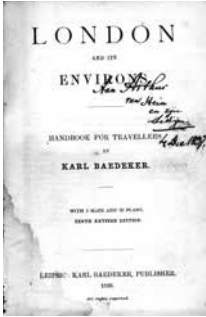

9

van Eeden en de kunstenaarskolonie Walden. Een tweede druk verscheen in 1935 in een mooie uitgave bij Meulenhoff, zonder 'plaatjes' maar met een woord vooraf door de componist Alphons Diepenbrock.

De schilder Willem Witsen (1860-1923) experimenteerde met fotografie en maakte twee dubbelportretten van AvS (afb. 7-8), die graag in zijn gastvrij woonhuis en atelier aan het Oosterpark kwam. Met potlood tekende Witsen een portret van AvS, die je frontaal aankijkt van onder het zo kenmerkende hoge voorhoofd met rechtopstaand haar (afb. 9).

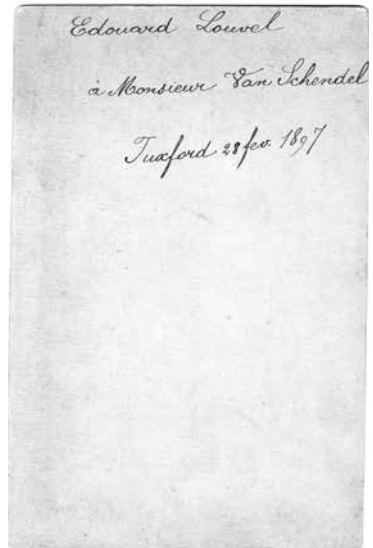
Van de periode in Engeland getuigt een Baedeker van Londen (1897), waarin de Tachtiger Hein Boeken (1861-1933) een hartelijke opdracht aan AvS schreef (afb. 10). Over zijn tijd op de Grammar School in Tuxford schreef AvS behalve het verhaal 'De grammar school' ook een gedicht 'Tuxford' (*Herdenkingen*. Amsterdam, Meulenhoff, 1950). Van de Franse kostjongen Edouard Louvel, met wie hij er als 'foreign master' kou en honger deelde, bezitten we een foto met opdracht aan AvS die in Tuxford is gemaakt (afb. 11-12).

10 Zie kleurafb. p. 171

11

12

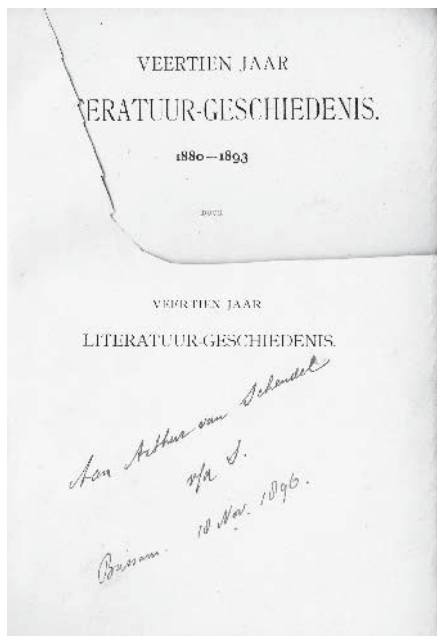
10

23

20

13

14

De beroemde dichter Willem Kloos (1859-1938) schonk zijn jonge bewonderaar AvS zijn gebundelde literaire kronieken *Veertien jaar literatuur-geschiedenis, 1880-1893* (Dl. 1. Amsterdam, Van Looy, 1896). Opvallend is de op de Franse titelpagina rechtsboven uitgescheurde hoek (met eerdere opdracht of schrijffout?) met daaronder de opdracht 'Aan Arthur van Schendel v/d S. Bussum 18 Nov. 1896' (afb. 13) en een door AvS ingeplakt exlibris (zie hierna afb. 26). Van Kloos kreeg AvS ook een onaanzienlijk boekje, Roger Ascham, *The scholemaster* (London 1870), met Kloos' opdracht uit 1898 om schoolmeester Van Schendel een hart onder de riem te steken.

AvS' blijvende betrokkenheid bij Kloos blijkt uit de bundel *Honderd verzen en Okeanos*, die in 1909 verscheen ter gelegenheid van Kloos' vijftigste verjaardag (Amsterdam, z. uitg.). In een fraai exemplaar – nummer 4 – in terrarode band met blinddruk schreef hij zijn eigen naam 'Arthur van Schendel'. Die staat ech-

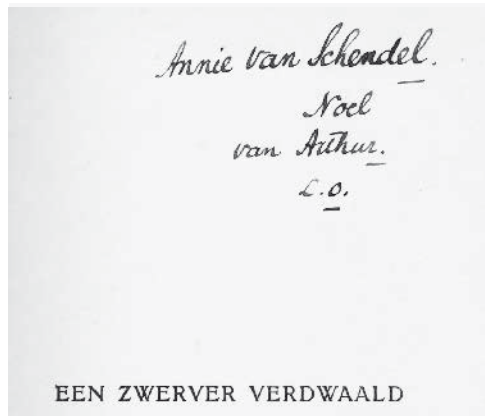
15 Zie kleurafb. p. 184

ter ook in de bestelbrochure, die in het boek ligt: hij was een van de initiatiefnemers tot deze uitgave, waarvan de opbrengst voor Kloos bestemd was.

Naast mooie foto's van Bertha van Schendel-Zimmerman en de dochters Bartje en Suzanna (afb. 14, met Suzanna) zijn er ook nog enkele boeken van Bertha bewaard. Zij had belangstelling voor oosterse en westerse filosofie. Uit potloodstrepen bij de tekst en een elegante boekenlegger blijkt dat ze Thomas à Kempis, *Of the imitation of Christ* (London, Longmans, 1896) met aandacht gelezen heeft. Voorin staat de naam 'BerthaZ'. Het woordenboek *A new pocket-dictionary of the English and Dano-Norwegian languages* (3rd imp. Leipzig, Holtzes, 1900) met voorin de naam 'B. van Schendel' getuigt van het verblijf in Denemarken waar Suzanna overleed. Uit 1904 dateert het exemplaar van Bertha van *Een zwerver verliefd* (Amsterdam, Versluys, 1904). Het zit in een mooi leren bandje, goud op snee (afb. 15). Haar ex-libris, voorin (afb. 16), is gesigneerd BS – waarschijnlijk de tekenaar en ontwerper Bernard Sleight (1872-1954). Achterin staat in het handschrift van AvS 'Pwllheli May 1903 – Muswell Hill February 1904', de plaatsen en periode waarin het boek is geschreven. Na het overlijden van Bertha in 1905 ging AvS op reis, naar Venetië en Engeland. Er zijn twee briefkaarten die de zesjarige Bartje vanuit Doorn aan hem schreef in 1907. Dat jaar verscheen *Een*

16

17

zwerver verdwaald (Amsterdam, Versluys). Ditmaal draagt een mooi gebonden exemplaar een opdracht aan Annie van Schendel-de Boers, AvS' tweede vrouw (afb. 17). Achterin staat in zijn handschrift: 'Doorn 9 Nov. 1905 – 29 Maart 1907'.

1908-1920: tweede huwelijk, Ede, Domburg

In 1908 trouwt AvS met Annie de Boers (1885-1976). Zij gaan in Ede wonen. In 1909 wordt hun dochter Corinna ('Kennie') geboren en in 1910 hun zoon Arthur ('Sjeu'). Goede vrienden uit die tijd zijn onder anderen Aart van der Leeuw, de Roland Holsten en Jan Toorop. AvS schrijft een studie over Shakespeare, wiens werk hem al jong inspireerde.

Een droom. Een schoon spel hier op aarde dat de mensen door de hemelse goedheid mogen spelen. [...] de grootste dichter door die tijd voortgebracht sprak ervan in een mateloze rijkdom van verbeeldingen met de stralende warmte die immer vreugde verwekt. (Uit: *Shakespeare*. Amsterdam, Versluys, 1910, over *The Tempest*).

Het gezin verblijft vanaf 1911 geregeld in Domburg, waar ook Toorop en andere bevriende kunstenaars lange zomers doorbrengen. In 1913 verschijnt *De berg van droomen* (Amsterdam, Versluys), een verhaal over kinderen die het geluk gaan zoeken. Dat jaar maakt AvS een rondreis in Spanje met zijn vriend Kees Wiessing. Sporen van die reis zijn te vinden in de roman *De wereld een dansfeest* (Amsterdam, Meulenhoff, 1938). Als voorbereiding op *De Mensch van Nazareth* (Amsterdam, Versluys, 1916), een boek over het leven van Jezus, reist AvS in 1914 naar Palestina.

En toen de dag vervloot bereikte hij de bergen aan het meer Gennesareth, en hij stond en bad het avondgebed. En hij daalde het pad af door de geurende bloemen en kwam binnen de poort der stad Kapernaüm, waar hij een leger vond voor de nacht.

In Ede kon meer bewaard worden. Misschien was zijn tweede vrouw, Annie van Schendel-de Boers, zelfs wel de grote bewaarder in de familie. Immers, haar bikkels (circa 1890) zijn er nog, net als haar stenodiploma (1900), een zoompjesschrift (1905) en een kasboekje dat ze in Domburg bijhield van februari tot mei 1912 (afb. 18). Op foto's uit die tijd is te zien hoe jong en vrolijk ze was. Ook van haar zijn er enkele boeken van voor haar huwelijk. In *Feesten* van Jac. van Looy (Amsterdam, Van Looy, 1903) schreef ze vol enthousiasme twee keer haar naam: 'A. de Boers

Uitgaven 1912

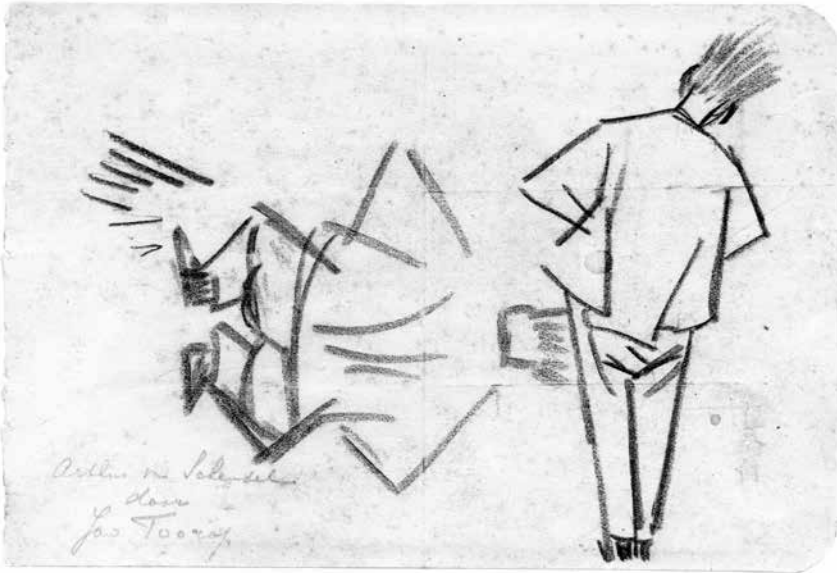
UITGAVEN

		Transport	101,45
12	melk		0,27
	petroleum		0,72
	bier		0,72
	petroleum		0,36
	visch.		1,40
8	Leuntje		2,50
	boef.		8,32
	bram.		1,10
13	melk		0,27
	melk		0,09
	melk		0,315
14	Goudswaard		0,05
	elastiek cur.		0,45
15	patentolie		0,20
	melk		0,27
	groente		0,25
	petroleum		0,36
16	melk		0,27
	petroleum		0,72
	bier		0,72
	hout		0,20
	melk		0,27
18	melk		0,27
	patentolie		0,20
	vuilnisman		0,26
		Transporteren	122,175

18

23-8-03' en 'A. de Boers 1903, Ruyschstr. 25, Amsterdam'. Leende ze het uit en wou ze het niet kwijtraken? In een fraai gebonden exemplaar van Herman Gorter, *Pan, een gedicht* (Amsterdam, Versluys, 1912) prijkt de opdracht: 'Anna van Schendel, Noel. Van Arthur'. Beiden waren echte Gorterliefhebbers.

Brieven, boeken met opdrachten, tekeningen: ze getuigen van de vele vriendschappen met schrijvers en beeldend kunstenaars in die tijd. Van Herman Gorter is er een exemplaar van *Mei, een gedicht* (5e dr. Amsterdam, Versluys, 1916) met de opdracht: 'Aan Arthur van Schendel van Herman Gorter'. De Van Schen-

19

dels logeerden op de Buissche Heide bij Rik en Jet Roland Holst-van der Schalk. Tante Jet, ook wel ‘tante Sovjet’ genoemd vanwege haar communistische bevoegenheid, schonk *Keur uit de gedichten van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk* (Rotterdam, Brusse, 1928) met de opdracht: ‘Voor Arthur, Annie, Sjeu en Kennie van tante Jet’. Bij oom Riks *Overpeinzingen van een bramenzoeker* (1e dr. Arnhem, Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, 1923. Palladium) schreef AvS een inleiding. Hun neef Adriaan Roland Holst kwam in Ede logeren en schreef in zijn dichtbundel *De belijdenis van de stilte* (2e dr. Bussum, Van Dishoeck, 1916): ‘Aan Annie en Arthur van Schendel van Jany Roland Holst, maart 1918’. Met Aart van der Leeuw maakte AvS in 1909 een voettocht door het Schwarzwald. De vrienden bleven corresponderen en schonken elkaar hun werk. Van der Leeuw schreef zowel in *Kinderland* (Amsterdam, Versluys, 1914) als in *Opdracht* (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1930) kernachtig: ‘Arthur van Aart’. De schilder Jan Toorop logeerde langdurig in Ede. Deze

Toor Corinna
van Schendel
op haar 10de jaar
- 2 Februari 1954 -
van haar tante
Corinna van Schendel
dit boekje van
op de
waarin zij kan lezen
hoe het meisje
Corinna naar het
geluk zoekt.
Veel geluk, Corinna!

21

20 Zie kleurafb. p. 172

aardige 'oom' maakte niet alleen opmerkelijke portretten van Arthur (1912) en Annie (1916), maar schetste ook de gezinsleden in actie. Zo zien we op een schetsblaadje AvS gymnastiek doen (afb. 19) en er is een aquarelletje van Sinterklaas en Zwarte Piet met Kennie en Sjeu (afb. 20). Toorops Madonna's kregen vaak Annie's karakteristieke profiel. 's Avonds tekenden Toorop en de andere aanwezigen bij een goed glas wijn elkaars karikaturen.

De berg van droomen (1913) vertelt het verhaal over de kinderen Reinbern en Corinna die het geluk zoeken. Tante Corinna (Kennie), naar wie ik genoemd ben, gaf mij op mijn tiende verjaardag een mooi exemplaar (ed. Amsterdam, Meulenhoff, 1920), met haar opdracht 'Veel geluk, Corinna!' (afb. 21).

De rondreis door Spanje in 1913 is goed te volgen door brieven en briefkaarten uit plaatsen als Burgos, Madrid en Cordoba. Ook het bezoek aan dansscholen wordt vermeld. In *De wereld een dansfeest* (1938) wordt ook zo'n rondreis beschreven waarbij de Spaanse dans een leidend element is. De in 1913 door AvS

22

in Jerez bestelde sherry is natuurlijk allang op, maar de serie briefkaarten van Spaanse dansers (afb. 22) en de castagnetten zijn er nog.

Brieven, landkaarten, reisgidsen met gedroogde bloemen tussen de bladzijden (afb. 23) en een bakelieten doosje met schelpjes uit het meer van Gennesareth getuigen van de reis naar Palestina in 1914, nog voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. In een in marokijn gebonden exemplaar van *De Mensch van Nazareth* (Amsterdam, Versluys, 1916) schrijft AvS voor zijn toen pas zevenjarige dochter de opdracht ‘Kennie van Pappa’.

Op 6 augustus 1918 schrijft AvS vanuit Ede een opvallend net geschreven brief (afb. 24) aan zijn kinderen in Domburg.

23 Zie kleurafb. p.171

Toen ik in Amsterdam op school was kreeg ik van den meester in het schoonschrijven altijd een 8 of een 9, en soms een 10, en ik was toch dikwijls lastig in de klas omdat ik veel gekheid maakte. Dan werd de meester wel streng tegen mij, maar als hij mijn schrift

Ede 6 Aug. 1918.

Lieve Kennie en Sjou,

Ik dacht van morgen dat ik wel eens graag zou willen weten hoe het met jullie gaat, of jullie zoet bent en plezier hebt en of Bine tevreden over jullie is, en om nu een brief van jullie te krijgen schrijf ik maar het eerst. Het eens op hoe netjes ik schrijf. Ik zou het nog veel mooier kunnen als ik maar de pen had waar ik aan geworm ben. Toen ik in Amsterdam op school was kreeg ik van den meester in het schoonschrijven altijd

24

een 8 of een 9, en soms een 10, en ik was toch dikwijls lastig in de klas omdat ik veel gekheid maakte. Dan wond de meester wel streng tegen mij, maar als hij mijn schrift zag zei hij dat ik toch wel goed schrijven kon. Wij noemden hem Jan Pas, omdat er honderd jaar geleden een beroemde schoonschrijver was die ook zoo hette. Hij gaf ook les in aardrijkskunde en in catechisatie. Laatst las ik in de krant dat hij 70 jaar was geworden en pensioen had gekregen. Hij had meer dan 40 jaar les gegeven, en als je bedenkt dat er ieder jaar 100 jongens op school komen kun je uitrekenen dat $40 \times 100 =$

4000 jongens, die nu groote menschen zijn, van hem schrijven hebben geleerd. Hij heeft zijn leven dus toel nuttig besteed.

Later gaan de menschen meestal vlug schrijven, omdat ze haast hebben, en dan wordt het schrift slordig en onduidelijk. Als je schrijft doe je dat toch dat een ander het lezen kan, dus moet je zorgen dat het duidelijk is. Mammie komt zeggen dat ik moet komen koffiedrinken, dus ik schrijf een volgende keer meer.

Geef Bine een kus van mij, groot allemaal en laat gauw van jullie hooren. Veel kusjes voor allebei van Pappie.

5 Achterkant

6 Voorkant

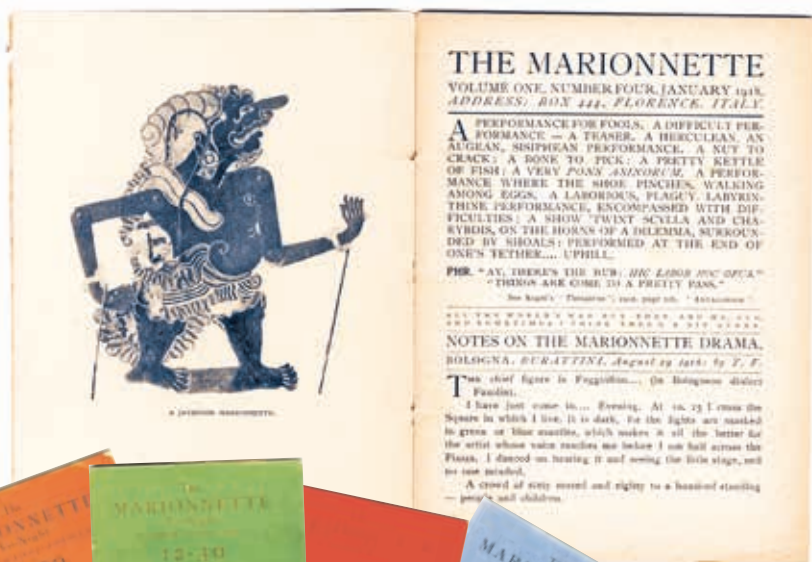
CORINNA
VAN SCHEDEL

15

29

31

zag zei hij dat ik toch wel goed schrijven kon. [...] Later gaan de mensen meestal vlug schrijven, omdat ze haast hebben, en dan wordt het schrift slordig en onduidelijk. Als je schrijft doe je dat toch dat een ander het lezen kan, dus moet je zorgen dat het duidelijk is.

Opvoedend en hilarisch, gezien het feit dat dit uit de pen van een beroepsschrijver vloeide. Die had zich al in 1911 in een korte notitie ‘Begrip en klaarheid’ uitgelaten over ‘De beginselen van den schrijver. Wat de schrijver wil, en waarom hij bovenal duidelijk behoort te zijn’ (VW 8, p. 479-483).

In 1919 kreeg Kennie een poesiealbum, waarin haar schoolvriendinnetjes de geijkte versjes penden, maar AvS geen letter schreef. Ook Jan Toorop vermeed woorden: hij schilderde een portret van haar moeder op een albumblad (afb. 25).

25 Zie kleurafb. p. 181

1920-1930: Italië

Vanwege de astma van Annie verhuizen de Van Schendels in 1920 naar Italië. Ze verblijven in Alassio, Florence, Rapallo, Ascona en Sestri Levante. De kinderen bezoeken Italiaanse scholen en doen daar ook eindexamen. AvS gaat door met zijn schrijfwerk. Regelmatig reist de familie naar Nederland en naar Brussel, waar Jan en Aty Greshoff en Jan van Nijlen wonen. Nederlandse vrienden komen graag in Italië logeren en er komt contact met Italiaanse schrijvers en kunstenaars. De in Florence spelende novelle *Angiolino en de lente* (Maastricht, Boosten & Stols, 1923) wordt door Giacomo Prampolini in het Italiaans vertaald. In 1929 verschijnt *Florentijnse verhalen* (Maastricht, Boosten & Stols). Andere werken van AvS uit die tijd hebben echter geen relatie met Italië, zoals *Verlaine, het leven van een dichter* (Amsterdam, Meulenhoff, 1927) en het eerder genoemde *Fratilamur* (1928). In 1928 en 1929 zijn vader en zoon Van Schendel geruime tijd in Groningen voor een medische behandeling. Daar ontstaat de eerste Hollandse roman: *Het fregatschip Johanna Maria* (Amsterdam, Meulenhoff, 1930).

Wat is een schip? Een samenstel van hout, zeil en want, zegt de een [...].
Maar het schip van hem was iets anders, dat had iets in zich dat dringt naar de verte waar ook het hart naar toe moet gaan, of het wil of niet.

Aanvankelijk bleven de meeste boeken in Nederland achter, zo blijkt uit boekenlijsten. Pas toen er vaste woonruimte kwam, werden de boeken naar Italië overgebracht. Bij het uitpakken

26

27

28

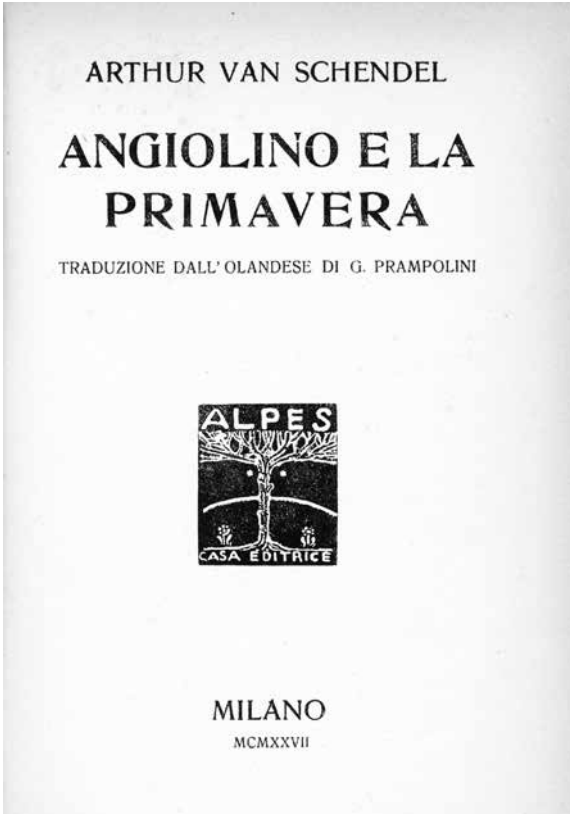
daarvan vond ongetwijfeld zo'n geluksmoment plaats als AvS beschrijft. Drie verschillende ex-librissen getuigen van de liefde die AvS voor het boek koesterde (afb. 26-28; 27 door David Bueno de Mesquita (Amsterdam 1889 – Florence 1962)). Maar er zijn ook lijsten van boeken die – uit geldnood? – verkocht moesten worden, al lukte dat niet zo.

29 Zie kleurafb. p. 184

Van Jan Greshoff zijn veel werken aanwezig, zoals de bibliofiel uitgegeven bundel *De ceder, gedichten* (Amersfoort, Palladium, 1924). Achterin staat: 'Dit exemplaar is gedrukt voor Arthur van Schendel'. Bij de zestigste verjaardag van AvS publiceerde Greshoff een speciale uitgave: *Arthur van Schendel* (Amsterdam, Meulenhoff, 1934). Daarvan is een in blauw leer gebonden luxe editie (nr. 10) aanwezig (afb. 29). Veel foto's zijn ook aan Jan en Aty Greshoff te danken, gemaakt tijdens hun bezoeken aan de Van Schendels in Italië.

De literator Giacomo Prampolini (1898-1975) was een talenwonder, die ook het Nederlands beheerste. In zijn vertaling *Angiolino e la primavera* (Milano, Alpes, 1927) (afb. 30) noemt hij zich in zijn opdracht aan AvS 'Kobus', net als in zijn brieven aan de Van Schendels. Dankzij een door bombastisch-hoffelijke zwierigheid vrijwel onleesbare bedankbrief van de directeur van het Liceo Ginnasio Michelangiolo in Florence, weten we dat AvS een exemplaar van het boekje cadeau gaf aan de school waar zijn kinderen op zaten. Kobus vertaalde ook *Het fregatschip Johanna Maria* in het Italiaans (*Il canto dell' ultimo veliero*. Genova, De Fornari, 1933). Uit latere boekjes van Prampolini (zoals *Poeti Olandesi 1946-1966*. Milano, All'Insegna del Pesce d'Oro, 1966) en

30

brieven blijkt dat Kennie en Sjeu tot zijn dood hartelijk contact met hem hielden.

Tussen alle papieren bevonden zich ook vier afleveringen van een curieus minitijdschriftje: *The Marionette To-Night* uit 1918 (afb. 31), die we niet konden plaatsen. Otto van der Mieden, verzamelaar van boeken over poppenspel en theater, herkende ze als zeldzame uitgaafjes van de toneelvernieuwer Edward Gordon Craig die in Florence theateervoorstellingen maakte. Uit brieven van Jany Roland Holst valt op te maken dat hij Craig ontmoette toen hij bij de Van Schendels in Rapallo logeerde in 1923. Mogelijk spraken AvS en Craig daar of in Florence met

31 Zie kleurafb. p. 184

Het fregatschip Johanna Maria.

I

Het driemast volgschip Johanna Maria werd op een dag in Februari 1865 van de werf op Oostenburg in Amstelva te water gelaten. Het was windstil en vrochtig weer, maar de zon scheen wit door den nevel, glanzend op het versche rood van de kiel en van de vlag. Toen een meisjeshand hem had bevestigd, begon de romp onder het geroep van mannen langzaam te glijden, dan stortte hij zich voorwaarts en hij plonsde ontevrij in het opspattend water dat over den steven vloog, tot de kabels die hem hielden kraakten en piepten. Nu lag daar een schip dat deinde op de kabbeling met de kleuren van zijn vlag weerspiegeld in het nat.

Een maand later, nadat de masten waren opgesteld, het binnenwerk gedaan en deugdelyk ondersoekt, lood het naar het Nieuwediep getrokken voor de voltooiing van het tuig. Daar kwam aan de kade ook een schuit langszij met werklieden die het schepschild brachten, een vergulde vrouwenfiguur, de Hoop voorstellende, met een anker in de linker-

32

elkaar over toneel en waren de tijdschriftjes een geschenk van Craig.

In 1930 verscheen *Het fregatschip Johanna Maria*. In de gedrukte uitgave staat 'Voor mijn zoon Arthur'. Het nethandschrift (afb. 32) met de eraan voorafgaande kleine blocnotes (afb. 33) is in familiebezit, evenals het in rood marokijn gebonden exemplaar van Sjeu, met de handgeschreven opdracht 'Sjeu van Pappa'. P.A.H. Hofman maakte het bandontwerp voor de handelseditie

^{diemast}
 Het volschip Johanna Maria wud op een dag in
 February 1865 van de wal op de Oostenburgs-
 middengracht in Amsterdam te water gelaten. Het was
 handstel en vortig loeel, maar de zon seken doorden
 hevel, glanzend op het vrasche rood van den keel en van
 de vlag. Toen een meerschand den ^{hem} Kabal had bejigd
 begon de vomp onder het geroep van mannen ^{langzaam} ~~zacht~~ te glijden,
 dan storte hij zich voorwaerts en hij plonste zijn ^{staven} ~~hoop~~ om-
 stuning in het opspattend water ^{dat om de Kibindlog,} tot de Kabal die hem
 vielden kraaken en piepten. Nu ^{lag den} ~~was het~~ een schipgevaar
 dat deinde op de Kabal ^{met} ~~en~~ de kleunen van de zijn
 vlag weerspiegelden in het nat.
 Een maand later, nadat de onvernastie ~~toesticht~~ ~~zadelp~~
 waren opgesteld, het binnenwerk gedaan en d'angstseif on-
 doerseni, werd het schip naa het Nieuw Diep getrokken
 voor de voltooiing van het tuig. Dan kwam aan te
 kade vol en schuit langzij, dan werkeerde si het

33

(afb. 34). Dit boek vol scheepstermen werd in vele talen vertaald. De vertaling door Olga Krijtová in het Tsjechisch (*Fregata Johanna Maria*. Praha, Československý Spisovatel, 1959) is een speciaal kunststuk, omdat dit land niet aan zee ligt en scheepsterminologie er dus schaars is.

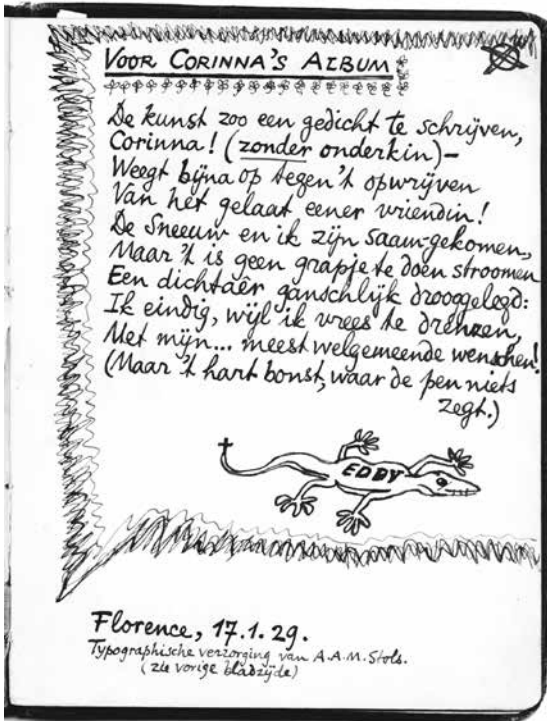
In Italië blijken vrienden iets moois te schrijven in elkaars 'libro d'amore'. Zo komt er vanaf 1925 een Italiaans vervolg op Kennie's oer-Hollandse poesiealbum. Ditmaal bevat het meer

HET
FREGATSCHIP
JOHANNA·MARIA

DOOR·ARTHUR
VAN·SCHEDEL

35

proza dan poëzie. Toch schrijft AvS ook nu geen woord in het album. Italiaanse vrienden en vriendinnen schrijven er stukjes in, een anonymus meent dat een rede van Mussolini niet mag ontbreken. Bij zijn verblijf in Florence in 1928 schrijft Eddy du Perron wel vier gedichten en tekent bovendien een krokodil (afb. 35). Vanaf 1937 wordt nog zo'n album gevuld. De teksten, tekeningen en handtekeningen van vrienden leggen vast wie elkaar wanneer en waar ontmoetten.

1930-1940: Parijs en Sestri

Vanwege de studie van de kinderen aan de Sorbonne woont het gezin van 1930 tot 1933 tijdens het studiejaar in Parijs (Bellevue) en 's zomers in Sestri Levante. De Du Perrons wonen in Meudon, vlakbij Bellevue. Er is geregeld contact, AvS en Eddy zingen samen Indische liedjes uit hun jeugd. Ook met Menno ter Braak raken de Van Schendels bevriend. Hij

logeert in Sestri en Kennie geeft hem in Den Haag Italiaanse les.

AvS publiceert nu vrijwel ieder jaar een roman. Na in verre streken spelende boeken als *Een eiland in de Zuidzee* (Arnhem, Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, 1931) en *Jan Compagnie* (Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1932) volgen de Hollandse romans, waarin calvinistische starheid en burgerlijke bekrompenheid voor drama zorgen: *De waterman* (Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1933), *Een Hollandsch drama* (Amsterdam, Meulenhoff, 1935) en *De grauwe vogels* (Amsterdam, Meulenhoff, 1937). Naast deze romans met een noodlottige ondertoon verschijnt in 1934 *Herinneringen van een dommen jongen* (Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar). Dit is een bundel korte verhalen met een lichtere toets, vol humor en ironie, die net als een sprookje beginnen met de woorden 'Er was eens...'. Het eerste verhaal begint: 'Er was eens een domme jongen die alles geloofde en niet eens wist waarom.' Voor de een was deze 'jongen met het rode strikje' een domoor, voor de ander een dromer. Was dit de verhalenverteller AvS zelve, die altijd een rode das droeg?

Omdat het schrijven met potlood en pen AvS steeds meer problemen geeft, krijgt hij voor zijn zestigste verjaardag van vrienden een schrijfmachine cadeau.

In 1938 verschijnt *De wereld een dansfeest* (Amsterdam, Meulenhoff), waarin elk hoofdstuk door een ander personage wordt verteld en de dans een grote rol speelt.

Van de verhalenbundel *Herinneringen van een dommen jongen* (1934) is het handschrift in de familie gebleven. In het boek staat gedrukt 'Voor mijn dochter Corinna'. In Kennie's in rood marokijn gebonden exemplaar staat bovendien een uitvoerige handgeschreven opdracht aan haar. AvS vertelt hoe het boek ontstond doordat hij in 1923 een blocnootje van haar kreeg, waarna zich wat later sprookjes begonnen te melden, die tot aanschaf van potloden leidden:

Toen begonnen zij zoo hard te schrijven dat ik wel eens dacht: waarom hebben zij geen wieltjes of zoo iets, dan hoef ik er niet altijd bij te zijn. Want je moet niet denken dat het voor de vingers, die het potlood vast houden, altijd rozengeur is en maneschijn, zij hebben er soms genoeg van, dat kan ik je verzekeren.

Op 5 juli 1934 ontvangt Sjeu een getypte brief van zijn vader, die de hoofdletters nog moet vinden op de typemachine en hem

Sestri Levante
5 Juli 1934

Lieve Sjeu,

Wy hebben een mooie boot gevonden, $4\frac{1}{2}$ meter lang, met een flinken mast en nieuwe zeilen en wy hebben er den naam "Kennie" in koperen letters op laten zetten.

dezen zin heb ik alleen geschreven behlve de ".vindt je dat niet knap?

Het is een boot in varazze gebouwd. VARAZZE moest-meen

met een hoofdlettergeschreven worden, daarom heb ik er nu twee gemaakt. Dezeilen zullen klaar zijn wanneer jij komt. dDie ij voor y is niet mooi.

Vandaag is het drukkend warm en nevelig. Wy hebben al bagni gemaakt en zyn rood gebrand.

Ziehier myn eersten drukbrief waar ik trotsch op ben.

JA.

Pappa

36

schrijft: 'Die i j voor y is niet mooi' maar eindigt met: 'Ziehier myn eersten drukbrief waar ik trotsch op ben' (afb. 36). De schrijfmachine is nog in de familie.

In 'Het verhaal van de politierechter' in *De wereld een dansfeest* (1938) klinkt AvS' reis naar Spanje in 1913 door. De politierechter reist ook langs Burgos, Madrid en Cordoba en vertelt:

Er werd op gitaren gespeeld en castagnetten klepperden, heel langzaam. [...] Hij vertelde mij dat deze pavana een dans was die hij nooit geheel had gekend, hij had er lang naar gezocht en hem eindelijk gevonden. [...] Op mijn vraag of hij deze dans op het toneel zou vertonen antwoordde hij: Daar is hij veel te mooi voor.

37

Over de magie van de dans heeft AvS vaker geschreven.

Er was eens een danseres die de mensen betoverde zodat zij dingen zagen waaraan hun kleinkinderen niet meer geloofden. Trouwens, zij twijfelden later zelf of zij ooit zulke dingen werkelijk hadden gezien.’ (‘De danseres’, in: *Herinneringen van een dommen jongen*).

Wij, kleinkinderen van AvS, waren betoverd toen er onlangs een in Bellevue gemaakt filmpje van de Van Schendels boven water kwam, waarop AvS te zien is, dansend met Kennie (afb. 37).

Dat de vriendschap met de jongere Du Perron en Ter Braak geleidelijk hechter werd, blijkt uit hun brieven en uit opdrach-

DE MAN VAN LEBAK

Voor den Grootmeester,
 vanuit Java – van Eddy
 Batavia, 23 Dec. '37.

38

VAN OUDE EN NIEUWE CHRISTENEN

van
 Arthur van Schendel
 v.d.S.,
 Juni '37

39

ten aan AvS in hun boeken. In *Poging tot afstand* (Maastricht, Stols, 1928) van Du Perron staat niets, in *De man van Lebak* (Amsterdam, Querido, 1937): 'Voor den Grootmeester, vanuit Java – van Eddy. Batavia, 23 Dec. '37' (afb. 38). Menno ter Braak gaf *Van oude en nieuwe christenen* (Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar, 1937) de opdracht: 'voor Arthur van Schendel, v.d.S. Juni '37' (afb. 39). Maar in zijn bundel *In gesprek met den vorigen* (Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar, 1938) schreef hij: 'voor Arthur van Schendel. P. 132. Als blijk van genegenheid en bewondering. v.d.S. Nov. '38.' Op p. 132 staat: 'Een Hollandsche tragedie, naar aanleiding van: Arthur van Schendel, *De grauwe vogels*.'

1940-1946: Sestri (oorlog) en Amsterdam (overlijden)

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zitten de ouders Van Schendel in Sestri. De oudste dochter Bartje en haar man Carel zijn in Nederlands-Indië, Kennie en Sjeu in Nederland. Brieven worden gecensureerd en komen ten slotte niet meer door. Half mei 1943 slaagt Kennie erin haar ouders op te zoeken. Als de geallieerden in juli op Sicilië landen en de Duitsers Noord-Italië bezetten, besluit ze te blijven. Vanwege aanhoudende bombardementen op Sestri zoeken de Van Schendels vanaf 1944 hun toevlucht in een gehucht in de bergen, waar ze in primitieve omstandigheden het einde van de oorlog afwachten. In Nederland verschijnen in 1941 nog romans. *Een spel der natuur* (Amsterdam, Meulenhoff, 1942) wordt echter verboden. AvS tracht door te werken aan romans en bundels. Tussendoor typt hij voor zijn kinderen zijn jeugdherinneringen uit. In de bergen, waar hij geen rustige plek heeft om te schrijven, gaat hij dichten. Dit wordt de bundel *Herdenkingen*, die, met ander werk, pas in 1950 bij Meulenhoff zal verschijnen. Als eerste gedicht schrijft hij op 16 juli 1944 'De groene heuvel':

Hier op de groene heuvel, aan de rand
Van de vallei, zet ik mijn vouwstoel neder,
Omringd van zomers kruid en zonneschijn,
Met potlood en een nutteloos papier,
En denk aan dichters van weleer toen ook
Voor hen de tijd van stille handen kwam,
De pen vergeten op de tafel lag. [...]

En in augustus 1944 schrijft hij over 'Taal':

[...] Voor mij zijn woorden warmte en licht gelijk,
Een levende materie, creaturen,
Met eigen hart en spraak,
Die woning zoeken in een mensenziel
Of zingend blijven zweven in 't heelal. [...]

Door ziekte kunnen de Van Schendels pas in oktober 1945 met een speciaal transport naar Nederland reizen. Na een ziekbed overlijdt AvS op 11 september 1946 in Amsterdam.

Interessant zijn in deze periode de brieven, vol sporen van de censuur (afb. 40). Vanuit Nederland bevatten ze berichten over de meidagen '40 met de dood van Du Perron, Ter Braak en anderen, het huwelijk van Sjeu in 1941, de geboorte van kleinkinderen, en wat de bezetting in Nederland betekent voor familie en vrienden. Uit Indië komt na 1942 geen post meer. Vanuit Italië

40

wordt bericht over de situatie daar. Op 25 augustus 1943, als de post steeds minder werkt, begint Kennie een dagboek. Het zal zes schriften vullen, waarin ze beschrijft wat er op politiek en militair gebied gebeurt in en buiten Europa, in Italië, in Sestri en – soms – bij de Van Schendels (afb. 41). Ze vertelt over fascist en partizanen, haar avontuurlijke tocht op de fiets naar Milaan en de bevrijding. Een doosje bevat enkele kogels uit Sestri, als souvenir aan de oorlogstijd bewaard: het huis lag er vol mee.

Tussen 1943 en 1945 werkt Kennie gedreven aan een vertaling in het Italiaans van Ter Braaks *Van oude en nieuwe christenen*. Die verscheen in 1945 als *Democrazia di nessuno* (Milano, Uomo) met een inleiding van de in Sestri wonende literaire criticus

Dagboek voor #.

Setri, hevante, 25 Aug. '43

Na de val van Charkov blijven de Russen de
waffen op de hiele zitter, het gaat goed!
Daar zeggen we tegen elkaar - De conferen-
tie te Quebec is gisteren afgelopen en wa-
tuurlijk heb ik Churchill en Roosevelt een
prachtige zijrijzame verklaring affe-
geeft, wy weten er allichi uit dat de Japane-
zen tegen Japan goed uitpraecht zijn, en
dat ze hopen een nieuwe conferentie binnen
afwachbare tijd te houden met Stalin. Verder
zullen ze elkaar voor het einde van het jaar
nog eens ontmoeten Ch. + R. d. i. dus binnē
4 maanden. Wat zal er in die tijd gebeu-
ren? Na de val van Sicilië lijkt het van-
zelfsprekend dat het vaste land van Italië
zijn porten zal krijgen. Ook de waffen houden
daar rekening mee, dat zie ik zelfs in het
binnen plaatje: wat een overstroming van
wafische soldaten was er de afgelopen 2 à
3 weken! Vooral de laatste dagen onder
de Sestreen het en huawant Selgawafel;
in allerlei waken en gaten in en buiten
Setri lagen ze gekampard en Sawonols

41

Carlo Bo. Zij gebruikte het exemplaar dat Menno ter Braak in 1937 met een opdracht aan AvS had gegeven, zo blijkt uit haar intensieve aantekeningen in het boek.

Max Nord beschrijft in zijn memoires *Achterwaarts* (Amsterdam, Meulenhoff, 1998) dat *Het Parool* op 3 november 1945 in Amsterdam een galavoorstelling van Charlie Chaplins film 'The Dictator' organiseerde, een persiflage op Hitler en Mussolini. Dankzij Max' inspanningen kon het echtpaar Van Schendel, nog maar net terug uit Italië en zeer verzwakt, die voorstelling bijwonen. Dat moet een buitengewoon moment voor ze geweest zijn. De tickets zijn dan ook bewaard gebleven (afb. 42).

42

In 1946 schreef AvS nog een opdracht aan zijn vrouw in *De Nederlanden*, een in 1944 geschreven episch gedicht (Amsterdam, Meulenhoff, 1945). Postuum worden daarna andere in Italië geschreven werken uitgegeven als *Het oude huis* (Amsterdam, Meulenhoff, 1946) en *Menschen en honden* (Amsterdam, Meulenhoff, 1947). In 1950 verschijnt *Herdenkingen* (Meulenhoff), met de eerder geschreven verhalen ‘Fratilamur’, ‘De Grammar School’ en ‘Dromen’ en de in 1944 in Italië ontstane verzenbundel *Herdenkingen*.

TOT SLOT

De ‘Schendeliana’ zijn – bij talloze verhuizingen in- en uitgepakt – door de tijd gekomen. Deze boeken, papieren, portretten en voorwerpen vertellen samen een verhaal: over de liefde voor boeken, de banden der vriendschap en de magie van het schrijven.

Literatuur

BORGERS, G., H.A. GOMPERTS
en C. VAN SCHEDEL (red.)
Arthur van Schendel. Amsterdam
/’s-Gravenhage 1976
(Schrijversprentenboek 19).

’s-GRAVESANDE, G.H.
*Arthur van Schendel. Zijn leven
en werk*. Amsterdam 1949.
SCHEDEL, ARTHUR VAN
Verzameld werk. 8 dln.

Amsterdam 1976-1978. Geci-
teerd als: VW.
SCHEDEL, ARTHUR VAN
Jeugdhertinneringen, een document.
Amsterdam 1989.